

بررسی تطبیقی بازتاب میراث ادبی در راحة الصدور و عقد العلی

حسن اسدزاده خانقاه*

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۲/۳

محمد ابراهیم پور نمین**

تاریخ پذیرش: ۹۹/۴/۱۴

خسرو جلیلی کهنه‌شهری***

چکیده

متون تاریخی فارسی در دوره کلاسیک ضمن اینکه به لحاظ محتوا مربوط به تاریخ‌اند، بخشی از میراث نثر فارسی به شمار می‌آیند. نویسندگان آثار تاریخی هم توجه خاصی به ادبی کردن نثر دارند و می‌کوشند تاریخ را در قالب نثر زیبایی ارائه دهند و بخشی از میراث ادبی نظیر کاربرد شعر فارسی و شعر عربی، امثال و حکم، آیات قرآنی و احادیث را در آثار خودشان بازتاب دهند. در این مقاله، میراث ادبی در دو متن تاریخی برجسته مربوط به دوره سلجوقی، «راحة الصدور» راوندی و «عقد العلی»/فضل‌الدین کرمانی، و همچنین شیوه‌های کاربرد هر یک از آن‌ها بررسی شده و نتیجه گرفته شده است که هر دو نویسنده، میراث ادبی را با مهارت خاصی در آثار خود به کار برده‌اند که تأثیر بسزایی بر ادبیات فارسی آن دوران داشته است. میزان بازتاب آیات و احادیث در هر دو کتاب تقریباً نزدیک به هم است اما شیوه‌های کاربرد آن‌ها متفاوت می‌باشد. همچنین اشعار و امثال و حکم بکار رفته در «راحة الصدور» به مراتب بیش‌تر از کتاب «عقد العلی» است. شیوه‌های کارکرد اشعار در هر دو اثر شبیه هم است و در حالی که به نظر می‌رسد کارکرد روایی-تاریخی ارجح باشد، ولی هر دو نویسنده از این کارکرد کم‌ترین بهره را برده‌اند.

کلیدواژگان: آیات و احادیث، اشعار، امثال و حکم، راحة الصدور، عقد العلی.

* دانشجوی دکترای زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد آستارا، آستارا، ایران.

hasanasadzadehkhangah@gmail.com

** استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد آستارا، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد آستارا، آستارا، ایران.

ebrahimpurnamin@gmail.com

*** استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد آستارا، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد آستارا، آستارا، ایران.

نویسنده مسئول: محمد ابراهیم پور نمین

مقدمه

نجم‌الدین ابوبکر محمد بن علی بن سلیمان بن محمد بن احمد بن حسین بن همت راوندی، در اوایل نیمه دوم قرن ششم در راوند کاشان متولد شد. پدر وی از عالمان و خاندان عراقی الاصل بود. وی در کودکی، پدر را از دست داد، اما در سایی حمایت دایی‌های فرهنگ‌دوست خود، زین‌الدین و تاج‌الدین، علوم شرعی و ادبی و خوشنویسی را آموخت. راوندی پس از بروز قحطی سال ۵۷۰ در اصفهان، برای تحصیل به مسافرت در شهرهای ایران و عراق پرداخت و از سال ۵۷۷ به دربار شاهان سلجوقی راه یافت. راوندی در دربار سلطان غیاث‌الدین ابوالفتح کیخسرو بن قلیچ ارسلان مورد استقبال قرار گرفت و کتاب خود «راحة الصدور وآية السرور فی تاریخ آل سلجوق» را در سال ۵۹۹ به وی تقدیم کرد و اندکی بعد درگذشت. تاریخ تألیف کتاب مربوط به سال‌های ۵۹۹ تا ۶۰۳ هجری قمری می‌باشد. علاوه بر تقریر تاریخ آل سلجوق به خصوص رخدادهای روزگار طغرل سوم و اوضاع عراق و احوال امیران آن مرز و بوم پس از تسلط خوارزمشاه، فواید دیگر بسیاری در این اثر هست که بر مهارت نویسنده در تاریخ‌نگاری و زبردستی‌اش در فنون ادبی دلالت می‌کند. این کتاب، تاریخ سلسله بزرگ سلجوقی را از برپایی‌اش در اوایل سده پنجم قمری تا سقوط آن (۵۹۰ق) در بر دارد. شرح کاملی درباره رویدادهای پنج سال پس از این زمان، در آن وجود دارد که از روند نقل اتفاقات تا ۵۹۵ق گزارش می‌دهد. ارزش تاریخی این کتاب، به روایاتی وابسته است که از سال‌های ۵۵۵-۵۹۵ق یعنی دو دوره آخر سلسله سلجوقی (پادشاهی ارسلان و طغرل) خبر می‌دهند. تنها منبع اطلاعات تاریخی مؤلف این کتاب در بخش‌های آغازین، سلجوق‌نامه ظهیرالدین نیشابوری است که معلم سلطان ارسلان و خویشاوند راوندی بود (ر.ک: راوندی، ۱۳۶۴: شش تا نه).

افضل‌الدین کرمانی در اوایل قرن ششم در کرمان زاده شد، و پس از تحصیلات علوم رایج زمانه به ویژه تاریخ و جغرافیا به عنوان منشی وارد دربارهای پسران طغرل شاه سلجوقی به نام‌های بهرامشاه و ارسلانشاه و ترکانشاه شد. در زمان حمله غزان و سلطه آنان بر کرمان، افضل‌الدین به عنوان طبیب و مسئول بیمارستان یزد و نیز به عنوان مورخ دربار ملک دینار غز به کار پرداخت. وی در بازگشت از سفر دور و دراز خود به کرمان

کتاب «عقد العلی للموقف الأعلى» را درباره تاریخ ملک دینار و سلوک ملوک و حکومت نوشت و در سال ۵۸۴ق به وی هدیه نمود. «بدايع الأزمان فی وقایع کرمان» و نیز «اعضات الی البدایع الأزمان» از دیگر کتاب‌های اوست. *افضل الدین کرمانی* را باید به عنوان یک مورخ محلی که به وقایع خارج از زادگاه خود نیز توجه داشته است به شمار آورد. «عقد العلی» با روشی ادبی و حکمتی نوشته شده است. این کتاب در پنج فصل، قسم اول درباره اواخر دولت سلجوقیان و روزگار فترت کرمان، قسم دوم درباره غلبه غزان و تسلط ملک دینار بر کرمان، قسم سوم در مورد عدالت‌خواهی و شرح اخلاق ملوک و ذکر ملوک کرمان و ویژگی‌های جغرافیایی و وقایع تاریخی آنجا، قسم چهارم در ستایش *قوام الدین وزیر* و قسم پنجم در شرح حال مؤلف. قسمت عمده کتاب مربوط به دوران حکومت دینار غز به سال ۵۸۴-۵۹۱ در کرمان است و به تصریح خود *افضل*، پس از بازگشت او از سفر یزد در کوهبنان به تحریر آن پرداخته است.

پیشینه تحقیق

«راحة الصدور» *راوندی* و «عقد العلی» *افضل الدین کرمانی* از جنبه‌های مختلفی مانند سبک‌شناسی، زبانی، میزان تأثیرپذیری از متون پیشین تاریخ سلاجقه در چند مقاله بررسی شده است. مقاله حسین پرتو *بیضائی* (۱۳۲۴) با عنوان «اشعار *راوندی* مؤلف راحة الصدور»، پایان نامه *ابراهیم اقبالی* (۱۳۷۴) با عنوان «شرح مشکلات تاریخ راحة الصدور و آیه السرور *راوندی*»، مقاله *علیرضا میرزا محمد* (۱۳۸۲) با عنوان «امثال و حکم امام علی (ع) در راحة الصدور»، مقاله *مهدی نوریان* و همکاران وی (۱۳۸۴) با عنوان «بازنگری راحة الصدور *راوندی*»، مقاله *اسماعیل باغستانی* (۱۳۸۴) با عنوان «سیری در راحة الصدور»، مقاله *سیروس شمیسا* (۱۳۸۹) با عنوان «عیوب فصاحت در کتاب راحة الصدور و آیه السرور»، مقاله‌های *یدالله بهمنی مطلق* (۱۳۸۹) با عناوین «اهمیت راحة الصدور در تصحیح شاهنامه» و «تحلیل سبکی راحة الصدور» و مقاله *فرشته محمدزاده* (۱۳۹۶) با عنوان «تحلیل بینامتنی راحة الصدور»، همچنین رساله دکتری *مهدی درخشان* (۱۳۳۳) با عنوان «تحقیق در سبک و ترجمه قصاید و اشعار و لغات کتاب *عقد العلی* للموقف الأعلى و شرح حال مؤلف»، مقاله *مریم ایرنمنش* (۱۳۸۷) با عنوان «کلام نبوی در کتاب

عقد العلی»، مقاله مریم/یرانمنش و غلامحسین شریفی (۱۳۹۲) با عنوان «مقایسه برخی ویژگی‌های سبکی دو کتاب عقد العلی و سمط العلی»، مقاله سعید آقارضایی (۱۳۹۵) با عنوان «تاریخ‌نگاری افضل کرمانی در کتاب عقد العلی للموقف الأعلى» از این جمله‌اند.

بازتاب میراث ادبی در راحة الصدور و عقد العلی

«راحة الصدور وآية السرور» از کتب مهم اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم هجری است. مؤلف آن نجم‌الدین ابی بکر محمد بن علی بن سلیمان راوندی از دانشمندان و خطاطان روزگار خویش بوده است. «این اثر هم از نظر ادبی و هم از نظر اطلاعات فراوان تاریخی و اجتماعی جزء معتبرترین و سودمندترین کتب فارسی پیش از حمله مغول می‌باشد» (صفا، ۱۳۶۶، ج ۲: ۱۰۰۸). «این کتاب در سال ۵۹۹ هجری قمری تألیف شده و یکی از بهترین کتب نثر فارسی و در نهایت فصاحت و روانی نوشته شده است و در ضمن اشعاری به فارسی از مؤلف و نیز بزرگان ادب فارسی در آن ثبت شده است» (نفیسی، ۱۳۶۳: ۱۴۵). «راحة الصدور، از بهترین کتاب‌های نثر فارسی و در شیوه نثر فنی مانند کلیله و دمنه ممتاز است» (بهار، ۱۳۶۹، ج ۲: ۴۰۶).

«عقد العلی» علاوه بر اطلاعات تاریخی درباره اواخر بنی قارود و اوایل سلطه غزان در کرمان، دارای نثری مصنوع و آراسته از نوع نثر قرن ششم و پر از فنون و صنایع ادبی و اشعار و امثال عربی و مسائل فلسفی می‌باشد. گرچه نثر برخی جاهای کتاب ساده‌تر و بی‌پیرایه‌تر است. «کتاب عقد العلی اگرچه مفردات و ترکیبات عربی فراوان دارد اما همه کلمات و عبارات عربی به جای خود نشسته و در نهایت زیبایی اشعار و عبارات عربی در لابه‌لای متن فارسی جای گرفته و کوچک‌ترین لطمه‌ای به معنای نثر وارد نمی‌سازد و این خود نشانه وسعت اطلاع در ادب و علوم متداول عهدش، حتی علوم عقلیه می‌باشد که توانسته به زیبایی کتاب خود را به انواع صنایع لفظی و لغات و ترکیبات و اشعار و امثال فراوان عربی بیاراید» (صفا، ۱۳۶۶، ج ۲: ۱۰۲۴). «نثر فارسی در قرن ششم از حیث اسلوب و کنایات و استعارات تقریباً دنباله نثر قرن پنجم بوده است. در این دوره، یگانه روش تازه‌ای که در نثر فارسی معمول شده و در دوره‌های بعد نیز برخی از نویسندگان از آن پیروی کرده‌اند، آن است که در نثر مفردات و مرکبات تازی را به کار برده‌اند و به

آیات و احادیث و کلمات قصار و جمله‌ها و اشعار زبان عربی استشهد کرده‌اند و کامل‌ترین نمونه آن در این دوره در آثار احمد بن حامد کرمانی (افضل کرمان) و زبدری و نصرالله بن عبدالحمید منشی شیرازی باقی مانده است» (نفیسی، ۱۳۶۳: ۱۱۶ و ۱۱۷).

بازتاب آیات و احادیث در راحة الصدور و عقد العلی

ادبیات فارسی، مجموعه وسیعی از علوم و معارف اسلامی و انسانی است. این وسعت و جامعیت حتی در زبان و ادبیات عربی که با قرآن زبان مشترک دارد، یافت نمی‌شود. «آنچه مسلم است به خاطر استقبال ایرانیان از زبان عربی که به عنوان زبان قرآن و به خاطر ویژگی‌های خاص آن، از این زبان تأثیر فراوانی پذیرفتند که در اشعار و فرهنگ و ادب فارسی کاملاً مشهود است» (فصلنامه ادبیات تطبیقی، شماره ۵۲: ۳۰۰). «به همین دلیل، معانی ادبیات فخیم فارسی بدون دریافت اشارات و تلمیحات قرآنی آن، قابل درک و استفاده نیست. شاعران پارسی‌زبان به دلایل بسیاری، از جمله مسائل اعتقادی، اجتماعی و تأثیرگذاری بهتر و بیش‌تر بر مخاطب خود، به مضامین قرآنی توجه ویژه‌ای داشته‌اند» (شجاعی، ۱۳۹۰: ۵۲). در این میان تجلی آیات و احادیث در متون تاریخی، از جایگاه و تأثیر متفاوتی نسبت به سایر آثار ادبی برخوردار است.

از نیمه دوم قرن پنجم، نویسندگان آیات و احادیث را با مختصات فنی برای آرایش و زینت کلام اقتباس و استعمال می‌کردند. با توجه به تقسیم‌بندی خطیبی، استفاده از آیات در این کتاب، از جهات ذیل قابل بررسی است: «نخست، از حیث کیفیت ارتباط لفظی آیات و احادیث با رشته نثر. دوم، از حیث کیفیت ارتباط معنوی و مناسبات مختلفی که در آن ملحوظ بوده و مراعات می‌شده است. سوم، از نظر تنوع و اقسام مختلف آن» (خطیبی، ۱۳۸۶: ۲۰۰).

راوندی ۵۰ بار و افضل کرمان ۳۳ بار از آیات و احادیث نبوی بهره برده‌اند که نگارندگان این پژوهش بر اساس تقسیم‌بندی حسین خطیبی به تجزیه و تحلیل آن‌ها پرداخته‌اند. همچنین احادیث بسیاری نیز از حضرت علی (ع) در «راحة الصدور» به کار برده شده است که در قالب تمثیل می‌باشد و در بخش امثال و حکم به آن پرداخته می‌شود.

۱. کیفیت ارتباط لفظی آیات و احادیث

در این شیوه، شاعر یا نویسنده عین آیه مورد نظر یا جزئی از آن را با لفظ عربی در کلام خود می‌گنجاند و به توضیح مفهوم و موضوع مورد نظر می‌پردازد که با آیه نیز تناسب دارد. «هدف از این ویژگی لفظی غلبه لفظ بر معنا نیست بلکه مراد آن است که نگرش در آن به لفظ برمی‌گردد و با وفای به معنا در کامل‌ترین وجه همراه است» (مطعنی، ۱۳۸۸: ۱۴۴).

الف. پیوستن آیات و احادیث به نثر بی هیچ فاصله

«این کاربرد در انواع مختلف اقتباس، دشوارترین و دقیق‌ترین اقسام آن است و بیش‌تر در مواردی به کار می‌رود که عبارت عربی بی هیچ گونه قطع و انحرافی، معنی عبارت فارسی را پی‌گرفته و بیان می‌کند» (خطیبی، ۱۳۸۶: ۲۰۱). راوندی در ۲۹ مورد آیات و احادیث را بدون هیچ گونه فاصله‌ای با نثر آورده است که بیش‌ترین بسامد را در کیفیت ارتباط لفظی داراست. در حالی که افضل کرمان فقط در ۳ مورد از این کارکرد بهره برده است که کم‌ترین آمار شامل می‌شود. نمونه‌ای از این کارکرد:

«سلطان دبیر را پیش تخت خواند و بفرمود تا بقلمی خوب بر کاغذی نیکو بنویسد بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم ﴿قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكُ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ﴾ و هیچ دیگر نوشت و در جواب آن با دار الخلافه فرستاد، ﴿وَاللَّهُ يُؤْتِي مَلِكَهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ﴾، و چندان خیرات که در دولت سلاطین آل سلجوق و ایام همایون ایشان ظاهر شد از احیای معالم دین و تشیید قواعد مسلمانی و بناهای مساجد و انشای مدارس و رباطات و قناطر و ادرار و انظار و اوقاف بر علما و سادات و زهاد و ابرار در هیچ روزگار نبود، و آثار آن در ممالک اسلام ظاهرست» (راوندی، ۱۳۶۴: ۶۵) (آل عمران / ۲۶ و بقره / ۲۴۷).

ب. پیوستن آیات و احادیث به صورت نقل قول

در بین اقسام اقتباس از آیات و احادیث، تنها در این مورد است که اگر آیه یا حدیث را از رشته عبارت جدا کنیم، پیوند معانی نخواهد گسست (خطیبی، ۱۳۸۶: ۲۰۲). بنابراین، آیات به شکل نقل قول مستقیم در ادامه جملات می‌آیند و همچون جملات

معترضه قابل حذف‌اند. در این کاربرد نیز گاه نویسندگان همان هدف و تفسیر قرآن را مورد نظر دارد و گاه آیه را وسیله‌ای برای بیان اندیشه خود به کار می‌گیرد. ۱۰ مورد از آیات و احادیث بکار رفته در «راحة الصدور» به صورت نقل قول می‌باشد. این شیوه کارکرد در «عقد العلی» با ۲۲ مورد بیش‌ترین بسامد را دارد. *افضل‌الدین کرمانی* برای زینت دادن و اثربخشی سخنان خود از کلام نبوی بارها بهره برده و با عبارتی مانند قال النبی مصطفی صلی الله علیه و سلم می‌گوید، و گفت صلی الله علیه و سلم و ... استناد خود را به احادیث پیامبر اکرم (ص) نشان داده است. نمونه‌ای از این کارکرد:

«و پادشاه در زمین خلیفه خدای عزوجلست قال النبی صلی الله علیه: السلطان ظلّ الله فی ارضه یعنی پادشاه سایه حقست» (*افضل‌الدین کرمانی*، ۱۳۱۱: ۱۰۸). نویسنده بخشی از حدیث «لَا تَسُبُّوا السُّلْطَانَ فَإِنَّهُ ظِلُّ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ يَا أُولِي الْأَبْصَارِ كُلُّ مَظْلُومٍ» (قاضی قضاعی، ۱۳۶۱، ج ۱: ۶۳۴) را به صورت نقل قول و برای تأکید معنی قبل استفاده کرده است.

ج. پیوستن آیات و احادیث به نثر با «که» موصوله

در این شیوه، آیات و احادیثی که بعد از «که» موصوله در سخن قرار می‌گیرند، علاوه بر پیوند بین دو عبارت، به توضیح عبارت قبل خود می‌پردازند. این توضیح می‌تواند در قالب جمله‌ای وصفی، تعلیلی و ... برای عبارت قبل خود باشد. *راوندی* در ۷ مورد و *کرمانی* تنها در ۳ مورد آیات و احادیث را در این شیوه به کار برده‌اند. نمونه‌ای از این کارکرد:

«و صد هزار درود و آفرین بعدد قطره‌های باران و ریگ بیابان بر روان سید المرسلین و رسول رب العالمین بر مهتر و بهتر محمد بن عبدالله بن عبدالمطلب علیه افضل الصلوات و اکرم التحیات باز که حق عزّ و علا او را از زمره انبیا بمزید کرامت و مزیت فضیلت مخصوص گردانید، تاج اصطفای بر سر او نهاد و او را شهنشاهت جهان گردانید که «زُوتَ لِي الْأَرْضُ فَأَرَيْتُ مَشَارِقَهَا وَمَغَارِبَهَا» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۸: ۱۳۶) و اهل اقالیم عالم را مطلوع فرمان او گردانید کی «بعثت الی الاحمر والاصفر» (قمی مشهدی، ۱۴۲۳،

ج ۱۰: ۵۰۵)، شمشیر سیاست او را که بعثت بالسّیف بر اعدای دولت کشیده فرمود داشتن که ﴿وَاعْلُظْ عَلَيْهِمْ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ﴾ (انفال / ۳۳؛ راوندی، ۱۳۶۴: ۶). راوندی در مدح پیامبر اکرم(ص) و برای زینت و اثربخشی کلام خود بخشی از آیه ۳۳ سوره انفال و احادیث نبوی را استفاده کرده است.

د. پیوستن آیات و احادیث به نثر به طریق ترکیب اضافی

در این روش آیات و احادیث به صورت ترکیب اضافی در کلام آمده است که اغلب برای تکمیل سخن به کار می‌رود. این شیوه کارکرد در «راحة الصدور وآية السرور» تنها در ۴ مورد و در «عقد العلی» در ۵ مورد مشهود است. نمونه‌ای از این کارکرد: «فصل، در دور اشتعال نوایر فتن و اشتمال دواير محن بخطه کرمان اکثر ابناء شرف و انشاء نعم و اهل بیوتات، و معارف یا بگزارف شهید شدند. یا آیت ففقرت منکم لما خفتکم و سنت الفرار مما لا یطاق من سنن المرسلین بجای آوردند» (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۱۱: ۱۴۰) (شعراء / ۲۱).

۲. از جهت کیفیت ارتباط معنوی آیات و احادیث

در این شیوه به گونه‌های تازه‌ای از انواع کاربرد آیات برخورد می‌کنیم که در آن‌ها هدف فقط اخبار، آگاهی و نقل قول نیست، چنانکه در بخش کاربرد لفظی آیات اشاره شد، بلکه آیات و احادیث جنبه استشهادی، تأکیدی و تأییدی، ارسال المثل، توصیف و... دارند و شاعر یا نویسنده آن‌ها را به عنوان یک وسیله مؤثر در اثبات هدف یا تأیید امری به کار می‌گیرد.

الف. استعمال آیه یا حدیث به منظور تنظیر یا تأکید و تأیید معنی قبل

«در این شیوه نویسنده در برابر عبارت فارسی، در جمله دوم معادلی عربی می‌آورد. عبارت عربی تأکید معادل فارسی خود است. این شیوه از طرفی موجب مؤکد کردن سخن و اهمیت خبر می‌شود و از طرف دیگر موجب زینت کلام و همچنین نشان‌دهنده تسلط نویسنده به زبان قرآن است» (خطیبی، ۱۳۸۶: ۲۰۴). راوندی در ۱۱ مورد و

افضل‌الدین در ۹ مورد برای تأکید موضوع از آیات و احادیث استفاده کرده‌اند. نمونه‌ای از این کارکرد:

«امام غزالی رحمة الله علیه حاضر بود از سر وجدی گفت زر را چه محلّ سخن، سخن سخن زیرا که سخن خازن اسرار جبروتست و مایه اسحار هاروت و ماروت که و إنّ مِنَ الْبَيِّنَاتِ لَسِحْرًا» (راوندی، ۱۳۶۴: ۴۷). قسمتی از این حدیث نبوی «فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ إِنَّ مِنَ الشَّعْرِ لَحُكْمًا وَإِنَّ مِنَ الْبَيِّنَاتِ لَسِحْرًا وَإِنَّ شِعْرَكَ لِحَسَنٍ وَإِنَّ كِتَابَ اللَّهِ أَحْسَنُ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۸: ۴۱۵). برای تأکید بیش‌تر مورد استفاده تاریخ‌نگار قرار گرفته است.

ب. استعمال آیه یا حدیث به طریق ارسال المثل

«امثال در قرآن دو گونه‌اند: ۱- امثال ظاهری که به آن تصریح شود مانند: مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا... ۲- امثال مخفی که واژه مَثَل در آن ذکر نشده است» (طاهرخانی، ۱۳۸۳: ۵۱). «مثل‌ها از گستردگی خاصی برخوردارند. حتی آیات و احادیث هم در برخی موارد جنبه مثلی می‌گیرند و در معانی مجازی به کار می‌روند. البته در این کاربرد، دایره معنی وسیع‌تر و تأثیر آن‌ها بیش‌تر و مشخص‌تر است زیرا از جاذبه‌های مختلف و متنوع برخوردارند» (راشد محصل، ۱۳۸۰ ب: ۴۳). در «راحة الصدور» هیچ‌گونه شاهدهی از استعمال آیه یا حدیث به طریق ارسال المثل چه به صورت امثال ظاهری و چه به صورت امثال مخفی یافت نشد و در «عقد العلی» فقط یک مورد مشهود بود:

«و ملک بهرامشاه پادشاهی بود عاقل و عادل و چد بر وی غالب اما در ابتداء ملک چون حفاء لشکر و غلو رعیت در هواء برادر می‌دید قتل بسیار فرمود و خلقی بی‌قیاس را سیاست کرد و این معنی موجب زیادت نفرت می‌شد و از آن غافل بود که آتش باتش نتوان نشاند و القلوب بالمال تستمال، و جزاء سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا منسوخ است باین کلمه فمن عفی و اصلح فأجره علی الله» (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۱۱: ۶۹) (شوری / ۴۰).

نویسنده برای اثربخشی بیش‌تر سخن خود از مفاهیم حکمت‌آموز قرآن بهره برده است. «مضامین دینی و مذهبی از جمله مقوله‌هایی است که از گذشته تا کنون برای

شاعران و ادیبان جذابیت داشته و نظر آنان را به خود جلب نموده است» (فصلنامه ادبیات تطبیقی، شماره ۵۳: ۱۸۰).

ج. استعمال آیه و حدیث به طریق توصیف یا تشریح معنی قبل

همانگونه که از عنوان برمی آید، توصیف یا تشریح معنای قبل یعنی عبارت عربی در ادامه معنای عبارت فارسی می آید و به توصیف یا تشریح آن می پردازد. گاهی هدف فقط توضیح و تشریح کلمه‌ای از عبارت قبل است، گاه تشریح عبارتی و گاه توصیف شخصیتی است. *راوندی* در ۱۸ مورد و *افضل کرمان* در ۱۲ مورد از آیات و احادیث برای توصیف و تشریح نوشته خود بهره برده‌اند. نمونه‌ای از این کار کرد:

«دولت را چنان همنشین این خانه کن که دیگر اندیشه زوال نکند، چنانکش سردار و شهریار دنیا کردی پیشوا و نامدار آخرت گردان از اهل بهشت و همنشین و نازنین حور العینش کن، چندانک این سقف فیروزه برین طفل دو روزه خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ میگردد» (راوندی، ۱۳۶۴: ۲۶) (فصلت / ۹).

نویسنده در عبارت بالا، زمین را طفل دو روزه می‌داند و آن را با بخشی از آیه ۹ سوره فصلت توصیف می‌کند. در این شیوه بیش‌ترین اهدافی که با آن همراه است، معمولاً به قصد استناد و استشهاد، تبیین و توضیح یا تعلیل و توجیه است.

د. استعمال آیه و حدیث به طریق تتمیم و تکمیل معنی قبل

«در این نوع که بالاترین حد تناسب، ظرافت و دقت در فن اقتباس به شمار می‌آید، آیات و احادیث نه‌تنها از نظر لفظ، بلکه از نظر معنی نیز با اتساق و اتصال کامل در دنبال عبارت فارسی آورده می‌شود» (خطیبی، ۱۳۸۶: ۲۰۳). این نوع کاربرد در «راحة الصدور» با ۲۱ مورد، بیش‌ترین بسامد را در میان استعمال کیفیت ارتباط معنوی آیات و احادیث داراست و در «عقد العلی» نیز با ۱۱ مورد جزو پرکاربردترین شیوه‌ها محسوب می‌شود. نمونه‌ای از این کار کرد:

«و هر ترکی بقال بچه و قصاب بچه را وکیل خویش کرد و بدیوان پادشاه فرستاد تا سفاهت بروز برمی‌کرد و از آن وهن ملک و ضعف کار زیادت می‌شد و درین وقت وقع و

حرمت از سوگند و عهد برخاست و عهود و ایمان بی نیت وفا بسیار شد و از آیت ﴿وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا﴾ تغافل نمودند» (افضل الدین کرمانی، ۱۳۱۱: ۷۲) (نحل / ۹۱). افضل کرمان برای تکمیل کلام خود از آیه قرآنی استفاده کرده است تا اثربخشی متن خود را افزایش دهد.

۳. از نظر تنوع و اقسام آن

گاهی اقتباس از آیات و احادیث به صورت نقل تمام یا قسمتی از آیات و احادیث است که به سه شیوه مختلف وجود دارد:

الف. نقل و اقتباس قسمتی از آیه یا حدیث

در این شیوه، اغلب کیفیت تلفیق کلام به صورتی است که اگر معنی تمام آیه یا حدیث دانسته نشود، یا معنی عبارت مفهوم نخواهد بود و یا ظرافت، دقت و تناسب آن در نظر نمی‌آید (ر.ک: خطیبی، ۱۳۸۶: ۲۰۶-۲۰۵). ۳۳ مورد در «راحة الصدور» و ۲۰ مورد در «عقد العلی» از آیات و احادیث بکار رفته به صورت نقل قسمتی از آیه می‌باشد که بدون آنکه در کیفیت ترکیب متن تغییری ایجاد کند، با معنی عبارت مرتبط می‌شود و بیش‌ترین کاربرد را از نظر تنوع و اقسام آن دارد. نمونه‌ای از این کارکرد: «و ثنا و آفرین بسیار و درود و تحیت بی‌شمار در ﴿أَنَاءَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْ وَأَطْرَافَ النَّهَارِ﴾ از ما بر روان ایّمه دین و مجتهدان شریعت امام اعظم بوحنیفه کوفی و امام معظم شافعی مطلبی و ابویوسف قاضی» (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۲) (طه / ۱۳۰).

ب. نقل یک یا چند کلمه از آیه یا حدیث به طریق اشاره و کنایه

در این شیوه، یک یا چند کلمه قرآنی یا حدیثی در بین کلام قرار می‌گیرد که در بردارنده مفهومی به شکل کنایه یا اشاره هستند. راوندی در ۱۲ مورد از آیات و احادیث از این شیوه استفاده کرده است در حالی که در «عقد العلی» این شیوه کاربردی ندارد. نمونه‌ای از این کارکرد در «راحة الصدور»:

«ترکی تازی چنان عجمی که در همه عمر دو سه کلمه پارسی شکسته بسته گفت یا سلمان ترا شکم درد العنب دودو، از ترکستان حرا درآمد با کیش قرآن نه با کیش و قربان، زلف ﴿وَاللَّيْلِ﴾ بر روی ﴿وَالصُّحَى﴾ تاب داده، تیر ﴿أُدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ﴾ پرتاب داده» (راوندی، ۱۳۶۴: ۷) (لیل / ۱، نحل / ۱۲۵).

ج. اقتباس و نقل تمام آیه

در این نوع کاربرد اقتباس و نقل تمام آیه یا حدیث، برای بیان یک کلمه به طریق ترکیب اضافی آورده می‌شود که در آن تمام آیه یا حدیث به جای یک کلمه آمده است. *راوندی* در ۹ مورد و *افضل کرمان* در ۱۳ مورد تمام آیه و حدیث را برای زینت‌بخشی متون تاریخی و کلام خود به کار برده‌اند. نمونه‌ای از این کارکرد: «و قتاده می‌گوید در تفسیر ﴿الَّتَطَّخُوا فِي الْمِيزَانِ﴾ یعنی عدل و گفته‌اند عدل‌تر از وی خداست در زمین» (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۱۱: ۱۱۰) (الرحمن / ۸)

جدول زیر میزان کاربرد آیات و احادیث در تقسیم‌بندی‌های مختلف را در «راحة الصدور و آية السرور» *راوندی* و «عقد العلی للموقف الأعلى» *افضل‌الدین کرمانی* نشان می‌دهد:

بازتاب آیات و احادیث در «راحة الصدور» و «عقد العلی»											
انواع کارکرد		کیفیت ارتباط معنوی				کیفیت ارتباط لفظی				تنوع و اقسام آن	
نام کتاب	بی هیج فاصله	نقل قول	کله موصوله	ترکیب اضافی	تنظیر و تأکید	ارسال- المثل	توصیف و تشریح	تتمیم و تکمیل	قسمتی از آیه	یک یا چند کلمه	تمام آیه
راحة الصدور	۲۹	۱۰	۷	۴	۱۱	-	۱۸	۲۱	۳۳	۸	۹
عقد العلی	۳	۲۲	۳	۵	۹	۱	۱۲	۱۱	۲۰	-	۱۳

بازتاب اشعار فارسی و عربی در راحة الصدور و عقد العلی

پیوند شعر با نثر یکی از شگردهای نثرنویسی در ادبیات عربی و فارسی ادوار گذشته است. برای آغاز این روش، تاریخ دقیقی نمی‌توان تعیین کرد. نویسندگان پیش‌تر برای نشان دادن قدرت ادبی و دایره وسیع معلومات خود در لابه‌لای نثر از شعر بهره می‌گرفتند. از این رو شعر در نزد نویسندگان جنبه تفننی به خود گرفته است. همچنین این روش باعث شد تا نثر از جذابیت بیش‌تری برخوردار شود. ورود شعر در متون تاریخی موضوعی است متفاوت از آنچه به طور کلی درباره نثر می‌توان مطرح کرد و شعر در این نوع اخیر، برای اهداف و کارکردهای متفاوتی به کار می‌رود.

«یکی از ویژگی‌های مهم کتاب راحة الصدور این است که راوندی اشعار عده زیادی از شاعران قرن ششم را از جمله انوری، عمادی، سید حسن غزنوی، مجیر بیلقانی و اثیر اخیسکتی، در این کتاب گنجانیده و گاهی تمامی ابیات قصیده‌ای را از یک شاعر نقل کرده است. این کتاب بیش از ۶۰۰ بیت از شاهنامه فردوسی را در جای خود جای داده است» (خالقی مطلق، ۱۳۸۱: ۲۹۷).

«شمار شعرهای راحة الصدور به ۲۷۹۹ می‌رسد که ۵۱۱ بیت از آن‌ها، از آن خود نویسنده در مدح پشتیبانش (کیخسرو)، ۱۴۴ بیت از انوری، ۱۹۶ بیت از سید اشرف (حسن قزوینی)، ۷۷ بیت از اثیر اخیسکتی، ۳۴۸ بیت از مجیر بیلقانی، ۸۱ بیت از جمال الدین اصفهانی، ۷۱ بیت از عمادی، ۲۴۹ بیت از نظامی (بیش‌تر از مثنوی خسرو و شیرین)، ۱۲۲ بیت از شاعران عرب (بیش‌تر طغرایبی و متنبی)، شش بیت فهلویات یا شعرهای محلی، ۶۷۶ بیت از شاهنامه و کمابیش ۳۲۳ بیت از دیگر شاعران فارسی زبان است» (اقبالی، ۱۳۷۴: ۱۲). کل این کتاب دارای ۴۲۲ مورد شعر مشتمل بر ۲۷۹۹ بیت است که ۳۸۴ مورد آن فارسی، ۶ مورد به زبان فارسی پهلوی و ۳۲ مورد آن عربی می‌باشد.

شمار شعرهای «عقد العلی» به ۵۲۸ بیت می‌رسد که ۲۸۵ بیت از آن‌ها، از آن خود نویسنده در مدح درباریان عصر خود، ۶۹ بیت از سنایی، ۲۸ بیت از بحتری، ۲۴ بیت از متنبی، ۷ بیت از انوری، ۷ بیت از /سود بن یعفر، ۵ بیت از /بوتّمّام، ۴ بیت منتسب به علی بن ابیطالب، ۴ بیت از لقیط /یادی و ۹۵ بیت به صورت تک بیت و دوبیتی از سایر

شاعران عرب زبان است که نشانگر مطالعه و علاقه عمیق نویسنده به اشعار فارسی و عربی می‌باشد. کل این کتاب دارای ۱۷۵ مورد شعر مشتمل بر ۵۲۸ بیت است که ۸۶ مورد آن فارسی و ۸۹ مورد آن عربی می‌باشد. در ادامه به انواع کارکردهای اشعار این دو کتاب پرداخته می‌شود:

۱. کارکرد تاریخی - روایی

یکی از اهداف و کارکردهای شعر در متن تاریخی، کارکرد تاریخی است. دیوان‌های شاعران، حوادث و رویدادهای زیادی را دربردارد که هر شاعری متناسب با زمانه‌ای که در آن زیسته، آن‌ها را بیان کرده است؛ بدین‌سان، تاریخ‌نگار برای روایت رویدادی، همواره به شعر به مثابه یکی از اصلی‌ترین منابع تاریخی، نیاز پیدا می‌کند و آن را در مواقع ضرورت و هنگام کمبود منابع به کار می‌گیرد.

افضل‌الدین کرمانی و محمد بن علی راوندی به ندرت شعر را برای روایت تاریخ به کار برده‌اند. به طوری که هر دو نویسنده، فقط در ۷ مورد از این نوع کارکرد استفاده کرده‌اند. نمونه‌ای از این کارکرد:

«مصطفی می‌فرماید کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیتہ رعیت امانت خداست که به پادشاه سپرده است هر مکروه که بایشان رساند از قبیل خیانت باشد و نیز گفته‌اند که رعیت پادشاه عیال ویند و عاقل بر عیال وزیر دست خویش ستم نکند. مثنوی،

گفت یک روز کوفی‌ای به هشام	کای ز ما همچو شیر خون‌آشام
تا بمانیم خون ما تو خوری	چون بمیریم مال ما تو بری
سیم درویش و بیوه آوردی	حلقه فرج استران کردی

(افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۱۱: ۷۲)

نگارنده از شعر به عنوان یکی از ابزار مهم برای بیان حوادث تاریخی است استفاده کرده است. این مثنوی از اشعار سنایی است که برگرفته از باب دهم «حدیقة الحقیقة و شریعة الطریقة»، صفحات ۵۶۵ و ۵۶۶ می‌باشد. زبان شعر از دیرباز در متون تاریخی نقش آفرین بوده است و نقش بسزایی در تأیید، تکمیل و انتقال پیام به مخاطب ایفا می‌کند. این نقش گاه در شکل معنا‌افزایی و زینت‌بخشی ظاهر می‌شود و گاهی به سبب

وجود عاطفه و احساس در شعر، باعث می‌شود خواننده دنباله مسائلی تاریخی را به خوبی پیگیری کند.

۲. کارکرد ادبی - آرایه‌ای

لازم به ذکر است که «هیچ گفتمانی بدون ارتباط با گفتمان دیگر، قابل نقد و تفسیر نیست. متن ادبی و تاریخی هر دو به عنوان گفتمان‌های اجتماعی، صحنه نبرد عقاید، اعمال و سنن متضاد هستند و در نتیجه، متن ادبی و تاریخی در حال شکل‌گیری بدل می‌گردند» (نجومیان، ۱۳۸۵: ۳۱۷). مطابق با این رویکرد، گاهی اوقات شعر در متن تاریخی، کارکرد ادبی دارد. از آنجا که بیش‌تر تاریخ‌نگاران قدیمی در عین حال، ادیبانی برجسته و ممتاز بودند و بکارگیری نثری منشیانه و ادیبانه را سرلوحه کار خود قرار می‌دادند، در بسیاری از مواقع، برای افزایش جنبه ادبی و تزیین و تهذیب متن و نشان دادن میزان آشنایی خود با ادبیات، در روایت تاریخی از شعر بهره می‌گرفتند. *راوندی* در ۱۵۸ مورد و *افضل کرمان* در ۳۸ مورد از شعر به عنوان یکی از سازه‌های گفتمان ادبی در کنار گفتمان تاریخی بهره برده و متنی متفاوت با تأثیری دوچندان پدید آورده‌اند. نمونه‌ای از این کارکرد:

«و هر کس از خوشی اصفهان حکایتی می‌گفتند کمال زیاد که سرآمد بلاد بود، گفت اگر بهشت عدن در زمین خواهد بود بزمین اصفهان باشد و گر بر آسمانست برابر اصفهانست، بهر حال اصفهان نمودار بهشتست، و همذان خود درین وقت دار الملک و مقرّ سریر پادشاه عالم سلطان بنی آدم رکن الدنیا و الدین غیاث الاسلام و المسلمین طغرل بن ارسلان بن طغرل قسیم امیرالمؤمنین برّ اللّٰه مضجعه بود، و امرای عراق آنجا وثاق داشتند و عمارت‌های چون بهشت کرده، بیت

ز گیتی ستایش بماند بس است که تاج و کمر بهر دیگر کس است»

(راوندی، ۱۳۶۴: ۴۱)

مصراع دوم این بیت شعر *راوندی*، اقتباسی است از مصراع دوم بیت شعری از «شاهنامه» فردوسی در ماجرای پادشاهی یزدگرد که با تغییر کلمه «نگین» به کلمه «کمر» همراه بوده است:

به ایران تو را زندگانی بس است که تاج و نگین بهر دیگر کس است

(فردوسی، ۱۳۷۳، ج ۹: ۳۲۲)

نوشته‌های ادبی و اشعار به جهت مزین بودن به وزن و آهنگ، شیوایی و بلاغت، در نثرهای تاریخی حضور چشمگیر داشته و بر ارزش آن افزوده است. تاریخ‌نگار نیز در برخی مواقع خود را از عرصه مسائل سیاسی و اجتماعی کنار می‌کشد و وارد مجالس دربار پادشاهان و امرا و حاکمان می‌شود و به اقتضای زمان و موقعیت، به مدح و ستایش می‌پردازد که می‌تواند کمک بر دوام و قوام آثار باشد.

۳. کارکرد استنادی - استدلالی

یکی از کارکردهای شعر در متن تاریخی، کارکرد استنادی است که در آن، تاریخ‌نگار ایده‌ای سیاسی، اجتماعی و عقلی و نظایر آن را با تکیه بر بیت یا ابیاتی از شعر تأیید می‌کند و بیش‌تر برای موضوعات عاطفی و ادبی و حکمی به کار می‌رود. «استناد به شعر در اثبات کلام، همانند تمثیل، از ضعیف‌ترین انواع استدلال است. با این حال، تکیه راوی و شخصیت‌ها بر شعر و گرایش نداشتن به تفکر منطقی و براهین عقلی، با محتوای عامیانه حکایت‌ها و شیوه روایتگری تناسب دارد» (دهقانیان، ۱۳۹۱: ۴۹).

راوندی در ۱۹۹ مورد و کرمانی در ۹۵ مورد برای اعتباربخشی به متن خود از اشعار شعرای بسیاری بهره برده‌اند و به صورت استدلالی و استنادی آن را به کار گرفته‌اند که بیش‌ترین بسامد را داراست. نمونه‌ای از این کارکرد:

«و ازین گفته‌اند سلطان العادل خیر من مطر وابل و گفته‌اند فضیلة السلطان فی
عمارة البلدان،

شاه عادل چو کشتی نوحست که ازو امن و راحت روحست

شاه ظالم چو موج طوفانست که خرابی خانه و جانست

(افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۱۱: ۸۶)

این ابیات نیز مربوط است به باب هشتم «حدیقه» سنایی و تلمیحی به داستان حضرت نوح و کشتی او و طوفان نوح دارد. از آن جایی که متون تاریخی به شیوه روایت نوشته می‌شد، نگارندگان از ذوق هنری خود بهره می‌جستند تا سرگذشت انسان‌ها از

جمله پیروزی‌ها و شکست‌ها، کارهای نیک و بد و حوادث را ثبت و نکات اخلاقی، پند و اندرز و سخنان حکمت‌آمیز متناسب با مسائل رخ داده در تاریخ را بیان کنند و باعث ایجاد هماهنگی و رابطه منطقی در آثار تاریخی و مایه عبرت در انسان‌ها گردند.

۴. کارکرد تفسیری - توصیفی

در برخی موارد، زبان شعر در متون تاریخی به شکل کارکرد تفسیری و توصیفی در می‌آید و جایگاهش را برای بیان موضوع و شفاف‌سازی رویدادهای تاریخی اختصاص می‌دهد تا فهم کلام را در مخاطب سهل نماید.

مؤلف تاریخ «آیه السورور» ۵۸ بار و مؤلف تاریخ «عقد العلی» ۳۵ بار برای تفهیم بهتر متن تاریخی خود از اشعار فارسی و عربی استفاده کرده‌اند. نمونه‌ای از این کارکرد: «و حکما گفته‌اند پادشاه که لشکر و رعیت خورد به از پادشاه که لشکر و رعیت او را خوردند و نیز گفته‌اند پادشاه باید تا کرکسی باشد پیرامن او مردار نه مرداری پیرامن او کرکس. مثنوی،

ملک را شاه ظالم پر دل به ز سلطان عاجز عادل
داد کس شاه عاجز با داد نتواند ستد نداند داد
دل شه چون ز عجز خونابه است او نه شاه است نقش گرمابه است
(افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۱۱: ۷۶)

کارکرد تفسیری شعر از کارکردهای مهم در متن تاریخی است که مورخ از آن، برای بسط و تفهیم موضوع و یا رویداد تاریخی بهره می‌گیرد. جدول زیر میزان بازتاب کارکردهای مختلف شعر را در این دو کتاب نشان می‌دهد:

کارکرد اشعار در راحة الصدور (۴۲۲) و عقد العلی (۱۷۵)				
کتاب	تاریخ-روایی	ادبی-آرایه‌ای	استنادی-استدلالی	تفسیری-توضیحی
راحة الصدور	۷	۱۵۸	۱۹۹	۵۸
عقد العلی	۷	۳۸	۹۵	۳۵

بازتاب امثال و حکم در راحة الصدور و عقد العلی

امثال و حکم چکیده افکار و روحیات بشر در طول تاریخ است و قدمتی به درازای کلمه و کلام بشر دارد. نویسندگان هنرمند ایرانی به دلیل جنبه روان‌شناختی امثال، هر کدام به نوبه خود از کارکرد تعلیمی و آموزشی مثل بهره برده‌اند. تاریخ‌نگاران نیز در آثار خود، مفاهیم حکمی را در قالب امثال ریخته و آن را به مخاطبان خود عرضه کرده‌اند. کاربرد نسبتاً گسترده امثال و حکم در متون تاریخی بیانگر اهمیت و جایگاه این میراث ادبی است. نویسندگان هر دوره برای بیان مفاهیمی همچون پندارها و باورهای عامیانه، حکمت، پند و اندرز و مفاهیم دینی، عقیدتی و سیاسی از امثال و حکم استفاده کرده‌اند. یکی از نکات قابل توجه در کتاب تاریخی «راحة الصدور وأیة السرور» که تا کنون از نظرها دور مانده، امثال و حکمی است که در جای‌جای کتاب با لفظ «مثل» و «حکمت» به چشم می‌خورد که مشتمل بر ۲۶۴ ضرب‌المثل عربی می‌باشد. در اغلب موارد بعد از مثل عربی یا معادل فارسی یا معنی آن ذکر شده است و حتی در ادامه ابیاتی به فارسی یا عربی به صورت استنادی نوشته شده است. «البته، هرچند مصحح کتاب تعدادی از مثل‌ها را در الفرائد و القلائد یافته و در حواشی بدان استناد کرده، هرگز به منابع روایی اساسی‌تری چون غرر الحکم و درر الکلم آمیدی نیندیشیده و راه نجسته است. گذشته از این، شماری از مثل‌ها را که در فراید ثعالبی نیافته، بدون ذکر مأخذ رها کرده است. بعید نیست که کاربرد لفظ «مثل» و «حکمت» در آغاز هر کلمه و عبارت، ذهن مصحح را از توجه به روایات و روی آوردن به جوامع حدیثی بازداشته باشد» (میرزاحمد، ۱۳۸۲: ۳۲۸). افضل‌الدین کرمانی نیز در بیش از ۲۰ مورد، مفاهیم حکمی و ادبی را در قالب تمثیل به کار برده است. نمونه‌هایی از این کارکرد:

«و او را در محاوره عبارت ترسل چنان آید که هیچ مترسلی آنرا در قلم نتواند آورد، و هیچ استادی بزرگ از علمای فقه و خلاف نبوده است در کلّ بلاد عراق که نه او سال‌ها بر وی تحصیل کرده است، و در محافل مناظر آن بجریان عبارت و بیان او دیگری نبود، مثل: خیر المواهب العقل و شرّ المصایب الجهل، بیت:

بهترین بخششی ز حق خردست
جهل دایم مصیبت است و بدست

و حکما گفته‌اند بهترین مواهب عقل و دانش است و بدترین مصایب جهل و نکوهش است» (راوندی، ۱۳۶۴: ۵۲) خیر المواهب العقل (آمدی، ۱۴۲۹، ج ۳: ۴۲۰) و شرّ المصایب الجهل (آمدی، ۱۴۲۹، ج ۴: ۱۶۵).

- «هر راهی که بصد سوار قطع نتوانستی کرد زن آبستن طشت زر بر سر می‌نهد و می‌گذرد» (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۱۱: ۸۳). «طشت زر بر سر نهادن» کنایه است از اینکه راه از دزدان و راهزنان ایمن است. ادیبان و شاعران بسیاری نیز این اصطلاح و مثل را در متون ادبی و تاریخی خود به کار برده‌اند که دهخدا/ آن‌ها را ذکر کرده است. (دهخدا، ۱۳۶۱، ج ۲: ۱۰۷۰).

فردوسی نیز در بخش چهاردهم داستان پادشاهی اشکانیان این مضمون را چنین به کار برده است:

چنان شد که دینار بر سر به طشت	اگر پیرمردی ببردی به دشت
به دینار او کس نکردی نگاه	ز نیک اختر و بخت وز داد شاه

(فردوسی، ۱۳۷۳، ج ۷: ۱۳۹)

نتیجه بحث

«راحة الصدور و آية السرور» در تاریخ آل سلجوق و «عقد العلی للموقف الأعلى» سرشار از انواع میراث ادبی اعم از آیات و احادیث، اشعار عربی و فارسی و امثال و حکم هستند که می‌توانند منابع خوبی برای مطالعات ادبی و تاریخی باشد.

- شیوه نگارش کتاب «راحة الصدور» را روشن و ساده و همان سبک فارسی پیش از مغول (انشای سلیس) می‌توان برشمرد که به دلیل بودن مطالب نامربوط مانند گریزهای طولانی، ذکر مکرر و کمابیش نامناسب ضرب المثلهای کم ارزش عربی همراه با ترجمه فارسی آن‌ها و شعرهای فراوان، آسیب زیادی به زیبایی آن رسیده است. «عقد العلی» نیز یک کتاب ادبی و حکمتی زیبای پرارزش است که از نظر سبک انشا و نگارش هم از مهم‌ترین کتب فارسی به شمار می‌رود و از بهترین نمونه‌های سبک متین عصر سلجوقی شمرده می‌شود. داستان‌ها و اشعار دلنشین و حکمت‌ها و پنجهایی که خصوصاً در مورد

سلوک ملوک و سیاست مدن و دولت داری و حکومت نگاشته شده و نتیجه سال‌ها تجریت و ممارست مؤلف است از بدایع سبک او به شمار می‌رود.

- *راوندی* از آیات قرآنی و احادیث ۵۰ بار استفاده کرده که ۲۹ مورد از آن‌ها را بدون هیچ‌گونه فاصله‌ای با نثر آورده است و بیش‌ترین بسامد را در کیفیت ارتباط لفظی داراست. در حالی که *فضل‌الدین کرمانی* ۳۳ بار از آیات و احادیث بهره برده و در ۲۲ مورد آیات و احادیث را به صورت نقل قول آورده است که بیش‌ترین بسامد را در کیفیت ارتباط لفظی داراست. همچنین در «*راحة الصدور*» در کیفیت ارتباط معنوی، استعمال آیه و حدیث به طریق تتمیم و تکمیل معنی قبل با ۲۱ مورد بیش‌ترین کاربرد را داراست ولی در کیفیت ارتباط معنوی «*عقد العلی*» استعمال آیه و حدیث به طریق توصیف و تشریح معنی قبل با ۱۲ مورد بیش‌ترین کاربرد را داراست. نقل و اقتباس قسمتی از آیه یا حدیث در «*راحة الصدور*» با ۳۳ مورد و در «*عقد العلی*» با ۲۰ مورد نسبت به سایر انواع تنوع اقسام بیش‌تر به کار رفته است.

- از نظر دسته‌بندی انواع کارکردهای شعر در متون تاریخی، وجود شعر در این آثار علاوه بر کارکرد تاریخی، برای مقاصد دیگری نظیر کارکرد ادبی، تفسیری و استنتاجی آمده است و در مجموع کارکرد استنادی- استدلالی به دلیل بیان موضوعات ادبی و عاطفی و پند و حکمت، در «*راحة الصدور*» با ۱۹۹ مورد و در «*عقد العلی*» با ۹۵ مورد بیش‌ترین بسامد و حضور را داشته است. با توجه به اینکه در این متون تاریخی مدح و ستایش شاهان و درباریان سلجوقیه، بخش اعظمی از کتاب‌ها را شامل می‌شود، کارکرد ادبی-آرایه‌ای در «*راحة الصدور*» با ۱۵۸ مورد و در «*عقد العلی*» با ۳۸ مورد در جایگاه دوم قرار گرفته است و کارکرد تفسیری- توصیفی با هدف شفاف‌سازی رخداد تاریخی در «*راحة الصدور*» با ۵۸ مورد و در «*عقد العلی*» با ۳۵ مورد در جایگاه بعدی قرار دارد. حال آنکه بایسته بود که کارکرد تاریخی-روایی در متون تاریخی ارجح باشد، در حالی که این کارکرد هم در «*راحة الصدور*» و هم در «*عقد العلی*» تنها با ۷ مورد کم‌ترین بسامد را دارد.

- *راوندی* ۲۶۴ ضرب المثل عربی در این اثر آورده است. مثل‌ها و حکمت‌های موجود در این کتاب اغلب برگرفته از سخنان حکمت‌آموز و سعادت‌آفرین آن امام همام (ع) است.

نکته قابل توجه در بکارگیری امثال عربی در اغلب موارد این است که بلافاصله یا معنی فارسی آن و یا مثل معادل آن در فارسی نوشته شده است و گاهی اوقات در پی آن شعری از شاعران مختلف در همین مضمون آورده شده است. اما/فضل/الدین کرمانی فقط ۲۰ ضرب المثل فارسی و عربی برای بیان مفاهیم حکمت، پند و اندرز و مفاهیم دینی، عقیدتی و سیاسی در «عقد العلی» آورده است که گاهی اوقات در پی آن شعری از شاعران مختلف در همین مضمون ذکر شده است.

کتابنامه

قرآن کریم.

- افضل الدين کرمانی، ابوحماد احمد بن حامد. ۱۳۱۱ش، **عقد العلی للموقف الاعلی**، تصحیح و اهتمام علی محمد عامری نائینی، تهران: روزبهان.
- آمدی، عبدالواحد. ۱۴۲۹ق، **عُرر الحکم و ذُرر الکلم**، تحقیق سیدمهدی رجائی، قم: مؤسسه دار الکتاب الاسلامی.
- بهار، محمدتقی. ۱۳۶۹ش، **سبک‌شناسی**، جلد دوم، تهران: امیرکبیر.
- خالقی مطلق، جلال. ۱۳۸۱ش، **سخن‌های دیرینه**، به کوشش علی دهباشی، تهران: سخن.
- خطیبی، حسین. ۱۳۸۶ش، **فن نثر در ادب پارسی**، تهران: زوآر.
- دهخدا، علی اکبر. ۱۳۶۱ش، **امثال و حکم**، دوره ۴ جلدی، چاپ پنجم، تهران: سپهر.
- راشد محصل، محمدرضا. ۱۳۸۰ش، **پرتوهای از قرآن و حدیث در ادب فارسی**، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- راوندی، محمد بن علی. ۱۳۶۴ش، **راحة الصدور وآية السرور**، تصحیح محمد اقبال و مجتبی مینوی، تهران: امیرکبیر.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم. ۱۳۵۹ش، **حديقة الحقيقة و شريعة الطريقة**، به کوشش محمدتقی مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.
- شجاعی، اسحاق. ۱۳۹۰ش، **تأثیر قرآن در محتوا و ساختار مثنوی معنوی**، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- صفا، ذبیح الله. ۱۳۶۶ش، **تاریخ ادبیات در ایران**، جلد دوم، تهران: امیرکبیر.
- طاهرخانی، جواد. ۱۳۸۳ش، **بلاغت و فواصل قرآن**، تهران: جهاد دانشگاهی.
- فردوسی، ابوالقاسم. ۱۳۷۳ش، **شاهنامه فردوسی**، به کوشش دکتر سعید حمیدیان، دوره ۹ جلدی، تهران: قطره.
- قاضی قضاعی، ابو عبدالله محمد بن سلامه. ۱۳۶۱ش، **شرح فارسی شهاب الاخبار**، تصحیح و تعلیق جلال‌الدین محدث، جلد ۱، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- قمی مشهدی، محمدرضا. ۱۴۲۳ق، **کنز الدقائق و بحر الغرائب**، جلد ۱۰، قم: دار الغدير.
- مجلسی، محمدباقر. ۱۴۰۳ق، **بحار الأنوار**، جلد ۱۸ و جلد ۶۸، بیروت: مؤسسه الوفاء.
- مطعنی، عبدالعظیم ابراهیم محمد. ۱۳۸۸ش، **ویژگی‌های بلاغی بیان قرآنی**، ترجمه حسین سیدی، تهران: سخن.
- نفیسی، سعید. ۱۳۶۳ش، **تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی**، چاپ دوم، تهران: کتابفروشی فروغی.

مقالات و پایان نامه‌ها

- اقبالی، ابراهیم. ۱۳۷۴ش، «شرح مشکلات تاریخ راحة الصدور و آية السرور راوندی»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.
- دهقانیان، جواد و همکاران. ۱۳۹۱ش، «کارکردهای لفظی و معنوی شعر در حکایت‌های هزار و یک شب»، تاریخ ادبیات، شماره ۶۹/۳، صص ۳۱-۵۴.
- زاهدی فر، سیفعلی و آمنه موسوی شجری. ۱۳۹۹ش، «بررسی تطبیقی تأثیرگذاری مضامین قرآنی در مورد مسیحیت در اشعار احمد شوقی»، فصلنامه مطالعات ادبیات تطبیقی، ۱۴(۵۳)، صص ۱۷۹-۲۰۸.
- فلاح، ابراهیم. ۱۳۹۸ش، «تأثیر زبان عربی بر اشعار قرن پنجم»، فصلنامه مطالعات ادبیات تطبیقی، ۱۳(۵۲)، صص ۲۹۷-۳۱۰.
- میرزاحمد، علیرضا. ۱۳۸۲ش، «امثال و حکم امام علی(ع) در راحة الصدور»، مجله فرهنگ، تابستان و پاییز، شماره ۴۶ و ۴۷، صص ۳۵۴-۳۲۷.
- نجومیان، امیرعلی. ۱۳۸۵ش، «تاریخ، زبان، روایت»، پژوهش‌نامه علوم انسانی، شماره ۵۲، صص ۳۰۵-۳۱۸.

Bibliography

- The Holy Quran.
- Afzaladdin Kermani, Abu Hamed Ahmad bin Hamed. (1932), Eqd al-Ola Lel-mugef al-Aala, Correction and Care of Ali Mohammad Ameri Naeini, Tehran: Roozbehan.
- Amedi, Abdul Vahed. (1429) Ghorar al-Hekam and Dorar al-Kalam, researched by Seyyed Mahdi Raja'i, Qom: Islamic Library Institute.
- Bahar, Mohammad Taghi. (1990), Stylistics, Volume II, Tehran: Amirkabir.
- Dehkhoda, Ali Akbar. (1982), Proverbs and Sentences, Volume 4, Tehran: Sepehr, Fifth Edition.
- Ferdowsi, Abolghasem. (1994), Ferdowsi's Shahnameh, by Dr. Saeed Hamidian, 9 volumes, Tehran: Qatreh.
- Ghazi Ghazaei, Abu Abdullah Muhammad bin Salameh. (1982), Shahab Al-Akhbar Persian Description, edited and suspended by Jalaluddin Mohaddes, Volume 1, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- khalegi Motlagh, Jalal. (2002), Long Speeches, by Ali Dehbashi, Tehran: Speech.
- Khatibi, Hussein. (2007), The Art of Prose in Persian Literature, Tehran: Zavar.
- Majlesi, Mohammad Baqir (1403), Behar al-Anvar, Volume 18 and Volume 68, Beirut: Al-Vafa Institute.

Moteni, Abdul Azim Ibrahim Mohammad. (2009), *Rhetorical Characteristics of Quranic Expression*, translated by Hossein Seyyedi, Tehran: Sokhan.

Nafisi, Saeed (1363). *History of Order and Prose in Iran and in Persian*, Tehran: Foroughi Bookstore, Second Edition.

Qomi Mashhadi, Mohammad Reza (1423), *Kanz al-Daqaiq and Bahr al-Gharaib*, Volume 10, Qom: Dar al-Ghadir.

Rashed Mohassel, Mohammad Reza (2001), *Beams of Quran and Hadith in Persian Literature*, Mashhad: Astan Quds Razavi Publications.

Ravandi, Mohammad Ibn Ali, (1364), *Rahat al-Sodoor and Ayahat al-Sorur*, edited by Mohammad Iqbal and Mojtaba Minavi, Tehran: Amirkabir.

Sanai Ghaznavi, Abu al-Majd Majdud bin Adam. (1980), *Hadiqat al-Hagigheh and Shari'at al-Tarigheh*, by the efforts of Mohammad Taghi Modarres Razavi, Tehran: University of Tehran.

Safa, Zabihullah. (1987), *History of Literature in Iran*, Volume II, Tehran: Amirkabir.

Shojaei, Isaac. (2011), *The Impact of the Quran on the Content and Structure of the Spiritual Masnavi*, Qom: Bustan Ketab Institute.

Taherkhani, Javad. (2004), *Rhetoric and Quranic Distances*, Tehran: University Jihad.

Articles

Dehghanian, Javad et al. (2012), *Verbal and spiritual functions of poetry in anecdotes of One Thousand and One Nights*, *History of Literature*, No. 3/69, pp. 31-54.

Eghbali, Ibrahim. (1995), *Description of the problems of the history of Rahat Al-Sodoor and Ayat Al-Sorur Ravandi*, Master's thesis, Shahid Beheshti University.

Fallah, Ibrahim. (2019), *The Influence of Arabic Language on Fifth Century Poems*, *Quarterly Journal of Comparative Literature Studies*, 13 (52), pp. 297-310.

Mirza Mohammad, Alireza. (2003), *Proverbs and rulings of Imam Ali (AS) in Rahat al-Sodoor*, *Farhang Magazine*, Summer and Autumn, No. 46 and 47, pp. 327-354.

Nojoomian, Amir Ali. (2006), *History, Language, Narration*, *Research in the Journal of Humanities*, No. 52, pp. 305-318.

Zahedifar, Seifali. Mousavi Shajari, Ameneh. (2020). *A Comparative Study of the Influence of Quranic Themes on Christianity in Ahmad Shoghi's Poems*, *Quarterly Journal of Comparative Literature Studies*, 14 (53), pp. 179-208.

